
راهکارهای فردی رشد معنویت و اخلاق کارگزاران از منظر نهج البلاغه و بیانیه گام دوم انقلاب

زینب طیبی^۱ (نویسنده مسئول)

زینب خسروی نیا^۲

خدیجه نظری^۳

چکیده

اخلاق، ملکه نفسانی است که از معیارهای اساسی کارگزاران جامعه اسلامی است. از آنجا که آنان مسئولیت پیاده کردن اهداف و اصول مقدس اسلام را در متن اجتماع و مناسبات افراد، بر دوش دارند و از نظر سلوک و رفتار و نحوه معیشت و زندگی، معرف نظام اسلامی هستند؛ نقش و وظیفه حساس و عظیمی را در برابر جامعه و مردم دارند. حضرت علی A توصیه‌های اخلاقی فراوانی به کارگزاران خود کرده‌اند. در این تحقیق برخی از راهکارهای فردی و اجتماعی - سیاسی ایشان در زمینه اخلاق کارگزاران حکومتی مورد

---

۱. استادیار علوم قرآن و حدیث دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران Ztayyebi62@gmail.com

۲. طلبه سطح ۴ رشته تفسیر تطبیقی مؤسسه آموزش عالی حوزوی معصومیه قم. yaemamreza@vatanmail.ir

۳. طلبه سطح ۳ تفسیر و علوم قرآنی مؤسسه آموزش عالی حضرت فاطمه معصومه (ع). s. ahmadi_t@yahoo.com

بررسی قرار گرفته است. تقوا، امانت‌داری، با حیا بودن، حق محوری، عدالت خواهی، بهبود وضع معیشتی کارگزاران، تنبیه و تشویق، قاطعیت، از جمله راهکارهای فردی امام علی (ع) در رشد اخلاقی کارگزاران است. هدف نوشتار حاضر بیان اهمیت رفتار و عملکرد افرادی است که حکومت مردم را بر عهده می‌گیرند. باتوجه به سخنان امیرالمؤمنین (ع) در نهج البلاغه و سخنان رهبر معظم انقلاب اسلامی، حاکمان حکومتی با گزینش چنین راهکارهایی، کارگزاران را از در افتادن به آسیب‌های اخلاقی باز می‌دارند. رشد اخلاقی کارگزاران حکومت اسلامی تأثیر مستقیمی بر رشد مردم یک جامعه و پایداری حکومت اسلامی دارد. این تحقیق از نوع توصیفی - تحلیلی و روش گردآوری مطالب، کتابخانه‌ای است.

کلید واژگان: معنویت، اخلاق، کارگزاران، نهج البلاغه، بیانیه گام دوم انقلاب.

مقدمه

هر نظام حکومتی بدون توجه به نقش کارگزاران صالح و مدیر نخواهد توانست در نیل به اهداف، از خود کارآمدی نشان دهد، حاکمان و زمامداران جامعه به عنوان مجریان خطوط کلی سیاست و مدیریت در جامعه نقش اساسی در پیشرفت و یا انحطاط آن دارند. تأثیر عملکرد و نفوذ اخلاق و سکنات زمامداران به قدری است که در کلامی امیرالمؤمنین (ع) فرمودند: «الناس بأمرائهم أشبه منهم بأبائهم؛ مردم به زمامداران خود بیشتر شبیه هستند تا به پدران خود». (حرانی، تحف العقول، ص ۲۰۸)

تأثیر این عامل می‌تواند سبب دگرگونی در دیدگاه‌ها، ارزش‌ها، برداشت‌ها و سرانجام در رفتار و تمامی متغیرها در مردم باشد. به عبارتی اصلاح و فساد جامعه در گرو اصلاح و فساد آنان است. حاکمان و مدیران نالایق جامعه با سیاست و برنامه‌های غلط خویش مردم را از مسیر رشد و تعالی بازداشته و موجبات خسارت و نابودی استعدادها و توانمندی‌های آنان را فراهم ساخته و آسیب‌های جدی را بر پیکر اجتماع وارد می‌سازد.

رویکردانی حاکمان و زمامداران از ارزش‌های اصیل اخلاقی و انسانی منجر به

حاکمیت بی بند و باری و افسار گسیختگی در کشورهای مترقی و از میان رفتن نور معنویت در جامعه می گردد و به تبع آن اصول و موازین اخلاقی که لازمه حیات سالم و طیبه انسانی است، به فراموشی سپرده می شود. در اندیشه سیاسی حضرت علی علیه السلام اهمیت فوق العاده ای به مسئله ی کارگزاران حکومتی داده شده، بگونه ای که حضرت علی مانند پیامبر صلی الله علیه و آله هلاکت و هدایت جامعه را به آنان ربط داده است.

در میان همه حکومت ها تاکنون هیچ حکومتی مانند حکومت حضرت علی علیه السلام در امور کارگزاران خود حساسیت و دقت به خرج نداده است این واقعیت را می توان از نامه ها، خطبه های گوناگون حضرت به کارگزاران و والیان حکومتی در ابعاد مختلف سیاسی، اقتصادی و دینی جست و جو کرد؛ فرمان ها و دستوراتی که از جامعیت فوق العاده و بی نظیری برخوردار است.

حضرت علی علیه السلام برای حاکم کردن نظام اخلاقی معتبر در هر دو زمینه فردی و اجتماعی، از طریق کارگزاران سیاسی خود به اخلاقی کردن سیاست دست زد. هدف مولای متقیان در اخلاقی کردن سیاست اصلاح مردم بود؛ اصلاحی که هدایت اخلاق مردم به سوی سعادت جمعی، رهنمود کردن آنان به پیروی از دستورهای الهی و عقلی، و غلبه بر هوای نفس و شهوت را مد نظر داشت.

پس بدون شک این گروه در بعد سلوک سیاسی همواره در معرض خطرات و آسیب هایی قرار دارند که با شناخت و پرهیز آنها می توانند خود و جامعه را از فساد و تباهی در امان بدارند. نگارنده در این تحقیق مسئله محور با روش توصیفی - تحلیلی به گرد آوری اطلاعات از منابع اخلاقی پردازد.

در این تحقیق راهکارهای رشد اخلاق کارگزاران حکومت در دو قسمت یعنی راهکارهای فردی و راهکارهای سیاسی - اجتماعی و نتایج این راهکارها می پردازیم. محقق پس از ذکر مستندات روایی و نقلی و... برای هر یک از دو ابعاد راهکار فردی و سیاسی - اجتماعی مخصوصاً بررسی سخنان ارزشمند امیر المؤمنین علیه السلام و مقام معظم رهبری و تطبیق

و جمع بین این دو نظریه ها می پردازد. و در پایان نیز به نتایج حاصل از این دو قول خواهد پرداخت.

بنابراین پژوهش حاضر در صدد است تا راهکارهای رشد اخلاق و معنویت کارگزاران در نهج البلاغه و بیانیه گام دوم انقلاب بررسی نماید و دستیابی به این هدف والا را با شیوه های اخلاقی ویژه ای که در فرمایشات و سفارشات گوهریار حضرت علی علیه السلام و تطبیق فرمایشات رهبر انقلاب اسلامی با آن، بیان شده است را پیگیری کند.

در مقاله حاضر تمرکز بیشتر روی نهج البلاغه بوده است ولی از منابع دیگری نیز که کلام ارزشمند امام علی علیه السلام را در خود جای داده، و نیز از سخنان ارزشمند رهبر انقلاب اسلامی نیز استفاده شده است. در ضمن محور اصلی سخنان امیرالمومنین علیه السلام بوده است، هر چند گاهی از معصومین علیهم السلام دیگر نیز سخن به میان آمده است.

۱. مفهوم شناسی

یک) مفهوم معنویت

واژه معنوی و معنویت در لغت از زبان عربی گرفته شده، به معنای حقیقی، راست، صحیح، اصلی، ذاتی، مطلق، باطنی و روحانی آمده است (ناظم الاطباء، ۱۳۵۵: ۳۴۱۶/۵). معنویت در اصطلاح عبارت است از: «برجسته کردن ارزش های معنوی از قبیل: اخلاص، ایثار، توکل، ایمان در خود و در جامعه» (بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، ۱۳۹۷: ۱۰). در نتیجه معنویت جنبه درونی و روحانی داشته و به گونه ای ارتقای روح است که در پژوهش حاضر در درون کارگزار اتفاق می افتد و بر رفتارهای بیرونی او اثر می گذارد، لذا معنویت بر اخلاق مقدم است. معنویت ارتباط زنده با امر مقدس در بطن زندگی روزمره و در چارچوبی عقلانی، در سطح فردی، شامل مؤلفه ها و شاخصه های تقوا، عمل صالح و توکل که مبتنی بر معارف قرآن و اهل بیت است و راه و منش امام خمینی رحمته الله علیه در آن ها لحاظ می شود.

دو) مفهوم اخلاق

اخلاق جمع خلق، ویژه قوا و سجایائی است که با فطرت درك می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ص ۲۹۷) و در لغت فارسی به معنای خوی‌ها (عمید، ۱۳۶۲: ۹۸) آمده است. معنای اصطلاحی اخلاق نزد عالمان این فن از همان معنای لغوی بر گرفته شده است. از دیدگاه آنان خلق در اصطلاح ملکه ای نفسانی است که به اقتضای آن، فعلی به سهولت و بدون نیاز به فکرکردن از انسان صادر می‌شود. (اسلامی، ۱۳۸۵: ۵۳۱). اما اخلاق در اصطلاح این پژوهش عبارت است از: «رعایت فضیلت‌هایی چون خیرخواهی، گذشت، کمک به نیازمند، راستگویی، شجاعت، تواضع، اعتماد به نفس و دیگر خلقیات نیکو» (بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، ۱۳۹۷: ۱۰). بنابراین اخلاق شامل تمام رفتارهای بیرونی کارگزاران است که در دید اجتماع و در ارتباط با آن، شکل می‌گیرد.

سه) اخلاق فردی

اخلاق فردی، ارزش‌های اخلاقی مربوط به حیات فردی انسان‌ها است که آدمی را فارغ از رابطه با غیر در نظر می‌گیرد؛ فضیلت‌هایی مانند صبر، حکمت، حزم (دوران‌دیشی و احتیاط)، و رذائلی مانند پرخوری، شتاب‌زدگی و سبک‌مغزی از موارد اخلاق فردی به شمار می‌آیند. اخلاق هر فرد روح دین‌داری او به شمار می‌آید و مکارم اخلاق در کلام رسول خدا، رفتاری همچون صبر، متانت، انصاف، خوش‌ذاتی، خیرخواهی نسبت به مردم است. (بیانات در دیدار اعضای ستاد بزرگداشت مرحوم عسکراولادی، آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۹۲/۱۰/۱۷) (https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=28018) بنا براین در این تحقیق، صبر، متانت، و خوش‌ذاتی، از شاخصه‌های اخلاق فردی محسوب می‌شود.

چهار) مفهوم کارگزاران

کارگزار در لغت یعنی کسی که از طرف دیگری کاری را اداره می‌کند، نماینده (عمید، ۱۳۶۲: ۸۰۹) و در اصطلاح، کارگزاران کسانی هستند که از سوی حاکم جامعه اسلامی به

اداره بخشی از امور جامعه منصوب و مأمور می‌شوند. این مأموریت می‌تواند شامل سطحی کلان مثل ولایت و حاکمیت منطقه‌ای از جامعه اسلامی باشد و یا در سطوحی پایین‌تر همچون فرماندهی جنگ، قضاوت، جمع‌آوری مالیات و... اجرا شود. (امام جمعه زاده ۱۳۸۱: ۲۹) اما در لسان مقام معظم رهبری «دولت، کارگزار ملت است و ملت، کارفرمای دولت است». (هلودی، ۱۳۹۵: ۲۹۰)

۲. راهکارهای فردی رشد معنویت کارگزاران در نهج البلاغه و بیانیه گام دوم انقلاب

بر اساس بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، معنویت، جهت‌دهنده‌ی همه‌ی حرکت‌ها و فعالیت‌های فردی و اجتماعی و نیاز اصلی جامعه است؛ به طوری که بودن آن‌ها، حتی با کمبودهای مادی، محیط زندگی را بهشت می‌سازد و نبود آن حتی با برخورداری مادی، جهنم می‌آفریند. (بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، ۱۳۹۷: ۱۰). معنویت در کلام مقام معظم رهبری، دارای سه شاخصه‌ی ایمان اخلاص و توکل بوده، راهکارهای رشد معنویت در فرد و جامعه بر مدار آن تعریف می‌شود. تحقیق حاضر به ارائه‌ی راهکارهای رشد معنویت کارگزاران در بعد فردی در نهج البلاغه و بیانیه گام دوم انقلاب از این قرار است:

یک) معرفت‌افزایی

از راهکارهای علمی رشد معنویت کارگزاران حکومت اسلامی، از منظر نهج البلاغه و بیانیه گام دوم، معرفت‌افزایی است.

انسان‌هایی که عقل را به کار گرفته و از طریق آن به دریافت حقایق و واقعیت‌ها نایل شدند و قلب را به کار گرفته و از طریق آن به کسب معرفت و نور دست یافتند و اعضا و جوارح را با کمک علم و معرفت به استخدام عبادت و بندگی کشیده و از ظرف وجود خود منبعی از برکت و کرامت و درستی و فضیلت‌برای خود و دیگران فراهم آوردند و در این راه تا مرز قرب و لقا و رسیدن به حریم دوست شتافتند، اینان با تمام هستی به راه معشوق حقیقی روان شده و در این مسیر به گناهی آلوده نگشتند و ثوابی را از دست ندادند، به دنیا و زر و

زیور آن، به شیطان و مکر و فریب او مغرور نشده، بلکه عمری را با تواضع و خشوع زیستند و دنیا را برای آخرت و آخرت را برای حضرت یار خواستند. انصاریان، بی تا، ج ۹، ص ۱۹).
چنان که از حضرت علی علیه السلام در باره ایمان سؤال کردند، فرمود: «وَسُئِلَ عَنِ الْإِيمَانِ فَقَالَ عليه السلام: الْإِيمَانُ مَعْرِفَةٌ بِالْقَلْبِ، وَإِفْرَازٌ بِاللِّسَانِ، وَعَمَلٌ بِالْأَرْكَانِ»؛ (نهج البلاغه، حکمت ۲۲۷). ایمان بادل شناختن، با زبان اقرار کردن و با اعضا عمل کردن است. و رهبر معظم انقلاب اسلامی نیز در این باره می فرماید:

«اما امام ما این باور غلط را عوض کرد؛ نشان داد که رهبر محبوب و معشوق یک ملت و رهبر بزرگی برای مسلمانان عالم، میتواند زاهدانه زندگی کند؛ به جای کاخهای مجلل، در یک حسینیه از دیدارکنندگان پذیرایی کند؛ با لباس انبیا و با زبان انبیا و با اخلاق انبیا با مردم برخورد بکند. تجمل، تشریفات، اسراف، برخورداری های زیادی، خودرأیی، تکبر، استکبار، جزو لوازم حتمی برای حکام و زمامداران نیست؛ اگر دلهایشان به نور معرفت و حقیقت روشن شده باشد. چنین چیزی، هم در زندگی خود امام و هم در آن دستگاهی که او به وجود آورد به فضل پروردگار مشاهده شد؛ که یکی از معجزات بزرگ این بزرگوار است.»
(خطبه های نماز جمعه ی تهران، ۲۳ / ۰۴ / ۱۳۶۸، [https://farsi.khamenei.ir/speech-
\(content?id=2142](https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2142)

بنابراین معرفت افزایی از راهکارهایی است که حضرت علی علیه السلام در نهج البلاغه و رهبر معظم انقلاب اسلامی در بیانات خود، سفارش فرمودند که در اثر معرفت افزایی، کارگزاران حکومت اسلامی به رشد معنویت رسیده و این خود از راهکارهای علمی رشد معنویت کارگزاران حکومت اسلامی محسوب می شود.

الف) خودشناسی

خودشناسی یا معرفت نفس، زیربنای سعادت بشر در جمیع شئون مادی و معنوی است. آدمی در پرتو خودشناسی به نیازهای درونی و برونی خویش پی می برد، عواملی که مایه تعالی و تکامل او است تشخیص می دهد، وظیفه شناس می شود، به پاکی و نیکی

می‌گراید، و سرانجام به کمالی که لایق مقام انسان است نایل می‌گردد. بدبختانه در تمدن صنعتی شناخت انسان مورد توجه قرار نگرفته و برنامه زندگی بر وفق ساختمان طبیعی و خواهش‌های فطری بشر پایه‌گذاری نشده است، ازاین‌رو با همه درخشندگی و فروغی که دارد مردم را خوشبخت نکرده و موجبات رستگاری و سعادت آنان را فراهم نیاورده است. (کانون نشر و ترویج فرهنگ اسلامی حسنات اصفهان، ۱۳۹۸، ج ۲، ص ۱۴۹).

همانگونه که حضرت علی علیه السلام فرموده است: «هَلَكَ امْرُؤٌ لَمْ يَعْرِفْ قَدْرَهُ؛ نابود شد کسی که ارزش خود را ندانست». (نهج البلاغه، حکمت ۱۴۹).

مقام معظم رهبری نیز در باره سفارش و اهمیت به خودشناسی فرمود: «شناخت خود به عنوان یک فرد، شناخت خود به عنوان جزئی از مجموعه‌ی عظیم امت اسلامی، شناخت نمونه و نمایی از آن امت واحده، شناخت عظمت و رحمت خدا، و شناخت دشمن. شناخت خود به عنوان یک فرد، به معنی تأمل در وجود خویش و شناخت ضعفها و تواناییهای آن است. آن‌جا که تعینات مادی و تشخیص به مال و مقام و نژاد و عنوان و زیور و لباس، رنگ می‌بازد و آدمی جدا از آن مایه‌های تمایز، در کنار صدها هزار انسان دیگر به طواف و سعی و نماز و افاضه و وقوف می‌رود، و فقیر و غنی، و حاکم و محکوم، و تحصیلکرده و اتمی، و سیاه و سفید، همه با یک لباس و در یک جایگاه، رو به سوی خدا می‌کنند و دست نیاز به سوی او می‌کشایند و خود را در برابر مرکز جمال و عظمت و قدرت و رحمت می‌یابند، هر انسان با تدبیری می‌تواند ضعف و تهیدستی خود را در برابر خدا، و علو و اقتدار و عزت خود را در اتصال به خدا، بخوبی بشناسد، توهم باطل و غرور انگیز درباره‌ی هستی ضعیف خود را به دور افکند، و شیشه‌ی کبر و خودپسندی را که مایه‌ی زشت‌ترین خُلقیات و رفتارهای او است، به خاک بکوبد، و از سوی دیگر حلاوت ارتباط با معدن عظمت و به او پیوستن و از بت‌های درونی خویش گسستن را بیازماید و بچشد. این شناخت اساسی که جوهر همه‌ی عبادات و مضمون همه‌ی مناجات‌ها و راز و نیازهای اولیای خداست، آدمی را صیقل و صفا می‌بخشد و او را برای دیگر شناختها، مستعد و برپیمودن

همه‌ی راههای کمال، توانا می‌سازد. در زندگی عادی، گرفتاریهای دنیوی و سرگرمی افراطی به تکاپوی مادی و درگیریها و جدالهای تمام‌نشدنی در زندگی روزمره‌ی انسانها، دل را غافل و مشغول می‌سازد و او را از این معرفت روشن بازداشته، دچار تار عنکبوت توهم و گمانهای باطل می‌سازد و دل را به تکدر و تیرگی می‌کشاند؛ و حج علاج قاطع این گرفتاری است.” (پیام به حجاج بیت‌الله الحرام، ۱۳۷۷/۱/۱۲، -<https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=2880>، مکتوبات، ج ۱۶، ۱۳۷۷: ص ۱)

ب) خداشناسی

از راهکارهای رشد معنویت کارگزاران حکومت اسلامی، خداشناسی می‌باشد زیرا انسانیت از خداشناسی نمی‌تواند جدا گردد. یا خداشناسی است و یا سقوط در حیوانیت و منفعت پرستی و سبُعیت و درندگی. منفعت پرستی به معنی واقعی کلمه یعنی اینکه آدمی واقعاً بنده شهوت و شکم بوده باشد. یا باید بنده خدا بود و یا بنده شکم و دامن و جاه و مقام و پول و زر و زیور، راه سوم ندارد. اما اینکه کسی مدعی شرافت و اخلاق و تقوا و عفت باشد و در عین حال به خداشناسی که سرسلسله این امور است ایمان و اعتقاد نداشته باشد، وهم باطلی بیش نیست. (مطهری، ج ۲۲، ص ۶۹، ۱۳۷۷، چ ۸).

دو) تفکر در جهت رشد معنویت فردی (ایمان، اخلاص، توکل)

از راهکارهای علمی رشد معنویت کارگزاران حکومت اسلامی تفکر و اندیشیدن در صفات و صنع پروردگار است و نیز تفکر در اعمال و کردار خود است و همچنین تفکر در اعمال گذشتگان که مرتکب چه جرمها و ستم‌هایی به مخلوقات الهی شدند ولی اکنون خانه و دیارشان تبدیل به ویرانه‌هایی شده است. چنان که امیرالمؤمنین حضرت علی علیه السلام فرموده‌اند: «الْفِكْرُ مِرَاةٌ صَافِيَةٌ، وَالْإِعْتِبَارُ مُنْذِرٌ نَاصِحٌ. وَ كَفَى أَدْبًا لِنَفْسِكَ تَجَنُّبُكَ مَا كَرِهَتْهُ لِعَيْرِكَ»؛ فکر، آینه شفاف و درخشنده‌ای است و حوادث عبرت‌انگیز، بیم‌دهنده و نصیحت‌کننده است و برای ادب‌آموزی خویشتن همین بس که از آنچه برای دیگران

ناخوش می داری پرهیزی” (نهج البلاغه، حکمت ۳۶۵)

تفکر، حیات قلب انسان بصیراست، اگر تدبّر از بین رفت روح بصیرت رخت برمی بندد، و قلب بینا از بینائی باز می ایستد، انسانی که دارای باطنی بینا و ضمیری روشن است، تا مادامی که تفکر می کند این بینائی را دارا است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵، چ ۱، ج ۱، ص ۴۸۹)

مقام معظم رهبری در بیانان خود سفارش به تفکر کرده و فرموده اند: «تفکری که شما را هدایت خواهد کرد و باید بکند، تفکر اسلامی است. باید در دانشگاهها به تفکرات اسلامی و کار اسلامی، خیلی اهمیت بدهید». (بیانات در دیدار جمعی از دانش آموزان و دانشجویان سراسر کشور به مناسبت روز ملی مبارزه با آمریکا / سال ۱۳۶۸ / ۱۰ / ۰۸ / ۱۳۶۸) (<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2217>).

سه) دعا در جهت رشد معنویت فردی (ایمان، اخلاص، توکل)

با یاد خدا و با توکل به خدا و با اخلاص در عمل، باید بتوانیم جلب رحمت الهی بکنیم. اگر جلب رحمت الهی شد، همه ی مشکلات آسان میشود و موانع از سر راه برخواهد خاست.

مسئولین کشور بالخصوص، باید همه ی تلاش خودشان را بگذارند که مشکلات را با سرپنجه ی تدبیر، با کار مستمر، با خسته نشدن، با شوق و ذوق و توکل به خدا و کمک خواستن از خداوند برطرف و حل کنند. منظور فقط مشکلات سیاسی و امنیتی نیست - اینها جزئی از مشکلات است - پیشبرد کشور، اقتصاد کشور، علم کشور، مسائل اجتماعی گوناگون هم بر عهده ی مسئولین است که با دعا و استعانت از خداوند می توانند بر مشکلات غلبه و به موفقیت نزدیک گردند. چنان که حضرت علی علیه السلام در نهج البلاغه سفارش به دعا و استعانت از درگاه الهی نموده و می فرمایند:

“فَإِذَا نَادَيْتَهُ سَمِعَ نِدَاكَ وَإِذَا نَاجَيْتَهُ عَلِمَ نَجْوَاكَ...؛ پس آنگاه که صدایش کنی نوای تو را می شنود، وقتی که با او نجوا نمایی، سخنانت را می داند، حاجات خود را به سوی او می

بری، خودت را آنطور که هستی به پیشگاهش عرضه می کنی، و هرگاه علاقه مند شدی با او درد و دل می نمایی و تمامی مشکلات و ناراحتی هایت را گزارش می دهی». (نهج البلاغه، نامه ۳۱).

نفس توفیق بر دعا کردن و سخن گفتن با خداوند و همنشینی و انس با او در هر زمانی و هر مکانی، امری نیکو و دلرباست و برای هر کسی، هر گاه که بخواهد، ممکن است و هیچ کس نباید بپندارد که کارش در بن بست عبور ناپذیری گیر کرده و مطرود درگاه الهی است. (خلجی، ۱۳۸۳، چ ۱، ص ۱۰۹)

رهبر معظم انقلاب اسلامی نیز در بیانات خود سفارش به دعا و طلب از درگاه الهی نموده و فرموده اند: «دعا وسیله است برای رسیدن به حوائج و مقصودها و هر آنچه که انسان میخواهد و آرزو میکند؛ و در دیدگاه دوم، دعا وسیله است برای فهمیدن معارف الهی. اما دیدگاه سوم برای دعا این است که انسان با دعا و تضرع و عرض حاجت، خود را به خدای متعال نزدیک کند. نفس دعا کردن، تقرب الیالله است. خود حرف زدن با پروردگار، خود تضرع کردن، با خدای متعال سخن گفتن، نزد خدای متعال عذرخواهی و توبه و استغفار کردن، برای انسان یکی از مقاصد و هدفهاست. این، بالاترین جنبه‌هایی است که در دعا وجود دارد. نفس این که انسان در مقابل پروردگار بایستد و اشک بریزد و اظهار کوچکی و حقارت کند، برای انسان یک علو مقام و مرتبه است. بشر با تضرع در پیش خدای متعال است که عروج میکند و اوج میگیرد. بدبختی انسان وقتی است که از خدای متعال غافل شود. سیه رویی انسان وقتی است که خود را به خدا محتاج نداند. ناکامی بشر وقتی است که برای انس و ارتباط با خدا، جایی در زندگی قائل نباشد. هرچه بدی در دنیا هست از این جاست. هر چه زشتی در وجود بشر هست از این جاست. انسان برای این که خود را در برابر بديها بیمه کند، باید به سمت خدا برود؛ با خدا انس بگیرد و با خدا رابطه پیدا کند. این، وظیفه است». (خطبه‌های نماز جمعه‌ی تهران / سال ۱۳۷۱ / (۱۳۷۱ / ۱۲ / ۰۷) /

یاد خدا در دل انسان چراغی روشن می‌کند؛ دل را نورانی می‌کند؛ غبارهای کینه و نفرت و خودخواهی را از دلها می‌زداید؛ لنگری برای دل‌های متلاطم و مضطرب به وجود می‌آورد؛ آرامش می‌بخشد و اطمینان و اعتماد ایجاد می‌کند. یاد خدا برای دل‌های پاک، همیشه در دسترس است؛ مگر دلی که خود را مبتلای به آلودگیها کرده باشد. برای چنین کسی یاد خدا دشوار است؛ چنین توفیقی برای او پیش نمی‌آید و او را به حریم قدس الهی راه نمی‌دهند. دلی که آلوده‌ی شهوت و آلوده‌ی به عشق به قدرت و آلوده‌ی به کینه‌ی به بندگان خدا و آلوده‌ی به حسد و خودخواهی‌ها و آلوده‌ی به عشق به مال‌اندوزی است، به حریم قدس الهی راه پیدا نمی‌کند؛ مگر شستشو کند. (بیانات در دیدار مسئولان و کارگزاران نظام جمهوری اسلامی ایران، ج ۲۲، ص ۱۴ (۱۹/۰۴/۱۳۷۹) <https://farsi.khamenei.ir/FA/Vizheh/Ramazan/index4.jsp>).

چهار) انجام افعال خیر جهت رشد معنویت فردی (ایمان، اخلاص، توکل)

انجام افعال خیر جهت رشد معنویت کارگزاران، از دیگر راهکارهای عملی می‌باشد که ارتباط تنگاتنگی با ایمان، اخلاص و توکل در زمینه رشد معنویت کارگزاران خواهد داشت زیرا عمل مطلوب نشأت گرفته از باور و ایمان قلبی است که او را در رسیدن به قرب الهی و رشد معنویت یاری خواهد کرد. چنان که حضرت در سخنان امیرالمؤمنین حضرت علی علیه السلام و در بیانات مقام معظم رهبری سفارش به انجام افعال خیر شده و در این باره حضرت علی علیه السلام در نهج البلاغه فرموده اند:

“افعلوا الخیر و لا تحقروا منه شیئاً، فان صغیره کبیر و قلیله کثیر، و لا یقولن احدکم ان احدا اولی بفعل الخیر منی، فیکون و الله کذلک، ان للخیر و الشر اهلاً و...”؛ کار نیک به جا آورید، و آن را هر مقدار که باشد کوچک نشماید، زیرا کوچک آن بزرگ و اندک آن فراوان است و کسی از شما نگوید که دیگری در انجام کار نیک از من سزاوارتر است. اگر چه سوگند به خدا که چنین است و خوب و بد را طرفدارانی است که هرگاه هر کدام از آن دو را واگذارید، انجامشان خواهند داد. «در این حکمت یاد شده ارزش کوچک شمردن کارهای

نیک نیز بیان شده است. ” (نهج البلاغه، حکمت ۴۲۲).

افعال خیر و طاعت خدا، از جنس عالم بهشت و ملائکه است که تمام از پرتو نور الهی و شعاع آفتاب جمال آن معدن نعمت و رحمت نامتناهی است. و اعمال شرّ و معصیت هم از جنس طینت دوزخ و شیطان است که تمام ظلمت و عذاب و خبثت بی حدّ و بی حساب [است]. پس هر چند کسی در این عالم کارهای خوب بیشتر کند و خصوصاً که مداومت نماید، اثرهای خوب بیشتر در روح به هم رسد و به نور خدا نورانی و روشن شود، و هر چند نور و صفای روح بیشتر باشد به خدای تعالی نزدیکتر باشد و درجه مرتبه اش در بهشت بالاتر باشد. مثل ماه و ستاره که نور هر کدام بیشتر باشد، گویند به آفتاب نزدیکتر است؛ و معنی قرب خدا این است و الاّ خدا را مکان و جایی نیست تا کسی نزدیک او تواند شد. (لاهیجی، ۱۳۷۵، ص ۲۰۳، چ ۱).

رهبر معظم انقلاب اسلامی علیه السلام نیز در بیانات خود به انجام افعال خیر اشاره و سفارش فرموده اند:

عمل صالح این است که انسان‌هایی در مقابل تهدید دشمنان متجاوز سینه سپر کنند؛ امکانات خودشان را متمرکز کنند؛ از همه‌ی نیرو و استعداد خودشان بهره بگیرند؛ علم و عمل و ابتکار و شجاعت را باهم بیامیزند و در مقابل دشمن زورگو و متجاوز بایستند و مقاومت کنند. وقتی ایمان با عمل صالح همراه شد، انسان از خسران نجات پیدا می‌کند؛ آن وقت ملت‌ها پیروز می‌شوند. چیزی که ایران اسلامی کارخانه‌ی منحصربه‌فرد آن را در درون خود داشته است، ایمان است. دشمنان ما هم از این کارخانه می‌ترسند و از این تولید واهمه دارند؛ بقیه‌ی حرف‌ها دروغ و بهانه و تزویر است. شما جوانان مؤمن، روزی که دانش و ایمان و شجاعت و ابتکار و نواندیشی و اغتنام فرصت را باهم بیامیزید و در میدان علم و عمل آن را به کار بگیرید، برترین فرآورده‌های این کارخانه‌اید (بیانات در مراسم مشترک دانش‌آموختگی دانشجویان دانشگاه‌های سه‌گانه‌ی ارتش جمهوری اسلامی ایران / سال ۱۳۸۳ / (۲۲) / ۰۷ /

(۱۳۸۳) <https://www.leader.ir/fa/speech/2642/www.leader.ir>

پنج) صبر جهت رشد معنویت فردی (ایمان، اخلاص، توکل)

خداوند در برابر ناتوانی ها قوایی مانند صبر را قرار داده است که می فرماید: بابتی از ابواب بهشت وجود دارد که باب صابرين می گویند، که تنها صابران از آن عبور می کنند و یا مقامی است که برای انسان هایی که به مقام صابران، مقام مجاهدان و... رسیده باشد و هیچ مقامی به مقام صابران نمی رسد. چنان که قرآن در این باره می فرماید: «يُؤَفِّي الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ؛ صابران اجر و پاداش خود را بی حساب دریافت می دارند.» (زمر/۱۱)

اگر انسان در برابر مشکلات استقامت و صبر داشته باشد و گله و شکایت نکند، خود به خود زاهد شده و حکمت بر او وارد می شود. وقتی در برابر کمی و نداری انسان صبور باشد نشان می دهد که او فرد قانعی است و دل بستگی به چیزی ندارد و اگر چنین شد درهای حکمت بر او گشوده می شود. حضرت علی علیه السلام در باره صبر می فرماید:

«عود نفسک التصبر علی المکرهه، و نعم الخلق التصبر فی الحق؛ در سفارش به فرزند بزرگوار خود امام حسن علیه السلام می فرماید: خویشتن را به صبوری در برابر ناخوشایندها عادت ده، و نیکو خصلتی است صبوری کردن در راه حق» (نهج البلاغه نامه ۳۱)

۳. راهکارهای فردی رشد اخلاق کارگزاران در نهج البلاغه و بیانیه گام دوم انقلاب

اخلاق فردی، ارزش های اخلاقی مربوط به حیات فردی هر یک از کارگزاران حکومت اسلامی است که او را فارغ از رابطه با غیر در نظر می گیرد؛ فضیلت هایی مانند الگو گیری از اهل علم، خودپژوهشی در یافتن لغزش ها... که در این قسمت از تحقیق به برخی از راهکارهای علمی و عملی رشد اخلاق کارگزاران حکومت اسلامی می پردازیم:

یک) الگو گیری از اهل علم

الگو قراردادن اهل علم از راهکارهای عملی رشد اخلاق فردی کارگزاران حکومت اسلامی می باشد زیرا؛ آنان را از افتادن در ورطه جهالت و خرافه گرایی باز می دارد و سبب می شود بر اساس علم، عمل کنند و به سعادت اخروی و قرب الهی نائل گردند. چنان که حضرت

علی علیه السلام در این باره می فرماید:

«جالس اهل الورع و الحکمة و اکثر مناقشتهم فانک ان کنت جاهلا علموک و ان کنت عالما ازددت علما؛

همنشینی کن با اهل پرهیزگاری و حکمت یعنی علم درست، و بسیار کن مناقشه با ایشان را، پس بدرستی که تو اگر بوده باشی نادان تعلیم میکنند ترا، و اگر بوده باشی دانا زیاد میکنی دانش را. «مناقشه» بمعنی بنهایت رسانیدن است در حساب، و مراد این است که: بنهایت برسان تفتیش مسائل و تحقیق آنها را از ایشان، و خرد و بزرگ آنها را از ایشان بپرس.» (آقا جمال خوانساری، چ ۱، بی تا، ج ۳، ص ۳۷۳، ۴).

دو) خود پژوهی در یافتن لغزش ها

خود پژوهی، مراقبه، محاسبه و توجه به عیب ها و رذائل اخلاقی و تلاش برای تخلیه رذائل و در نهایت متخلق شدن به اخلاق الهی از دیگر راهکارهای عملی رشد اخلاق کارگزاران حکومت اسلامی می باشد چنان که حضرت علی علیه السلام در این باره می فرماید: «اشْتَغَالُكَ بِمَعَايِبِ نَفْسِكَ يَكْفِيكَ الْعَارَ» (تمیمی آمدی؛ ص ۲۳۴) و نیز می فرماید: «مَنْ بَحَثَ عَنْ عُيُوبِ النَّاسِ فَلْيَبْدَأْ بِنَفْسِهِ» (همان)

توجه به عیوب همراه با توجه به حضرت حق، داروی درمان تمام عیوب و غفلت از عیوب همراه بی توجهی نسبت به مولا، بزرگ ترین علت برای ریشه دار شدن امراض روحی و قلبی است.

آدمی گاهی به عیوب خود جاهل است و به این علت به ثنا و ستایش خود برخاسته و پی گیر عیب دیگران می شود و گاهی به عکس است، پس آدمی در بین عصمت از خطا و خذلان و آلودگی به خطا منقلب الاحوال است، اگر خدای مهربان پی گیری عیوب نفسش را به او توفیق داد، در راه صواب است و در آخرت اهل نجات و اگر نعوذ بالله در پی خطوات شیطانی و خطرات نفسانی برآید و در پی اصلاح خود نباشد و به جاسوسی عیوب دیگران برخیزد، از جمله عاصیان است و در آخرت در معرض عذاب و هلاکت است (انصاریان،

بی تا، چ ۱، ج ۱۲، ص ۴۸).

مقام معظم رهبری علیه السلام در این باره می فرماید:

چه خوب است که انسان - در هر مرتبه و در هر شغلی - وقتی به پشت سر خود نگاه می کند، در يك محاسبه ی دقیق و سخت گیرانه و بدون مسامحه، فهرستی از کارهایی را مشاهده کند که قابل ارائه ی به پیشگاه الهی است. اینکه به ما گفته اند: «حاسبوا أنفسکم قبل أن تحاسبوا» و علمای سلوک و اخلاق، محاسبه را یکی از اولین وظائف سالک دانسته اند، برای این است که ما دائم در حال خواندن نامه ی عمل خودمان باشیم و در روزی که این نامه ی اعمال خوانده خواهد شد، غافلگیر نشویم. قبل از اینکه نامه ی اعمال ما در پیشگاه الهی مورد محاسبه و مطالعه قرار بگیرد، خود ما بخوانیم؛ اگر کمبودی هست، اصلاح کنیم؛ اگر نقطه ی قوتی در آن هست، خدا را بر آن سپاس بگزاریم. و الا اگر این محاسبه را انجام ندهیم و غافل بمانیم، آن وقت غافلگیر می شویم. (بیانات رهبری در دیدار با نمایندگان هفتمین دوره مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۶ / ۰۳ / ۰۸، <https://www.leader.ir/fa/speech/3048>).

سه) رعایت مرزهای اخلاقی

یکی از راهکارهای علمی بسیار مهم در راستای رشد اخلاق کارگزاران حکومت اسلامی، شناخت مرزهای اخلاقی است.

به عبارت روشن تر مرز بین بعضی از صفات نیک اخلاقی با صفات بد اخلاقی که منشا گناه می شوند، بسیار باریک است و افرادی بر اثر عدم شناخت مرزهای گناه و ثواب، ناخودآگاه با قصد قربت گناهی را به عنوان کار پسندیده و نیک انجام می دهند. و یا به عکس کار خوبی را به خیال اینکه کار زشت است ترك می کنند. (قرائتی، ۱۳۸۶، چ ۸، ص ۱۹۵).

رهبر انقلاب اسلامی علیه السلام نیز در باره اصحاب عبدالله بن مسعود که مرزهای اخلاقی را نمی دانستند و دچار جهل مرکب بودند و طبق بینش تنگ نظرانه خود چیزی را به غلط به

عنوان دین ساخته و طبق آن رفتار می کردند، فرمود:

اصحاب عبدالله بن مسعود، مقدس مآبها بودند. به امیرالمؤمنین گفتند: در جنگی که تو بخواهی بروی با کفار و مردم روم و سایر جاها بجنگی، ما با تو می آییم و در خدمت هستیم؛ اما اگر بخواهی با مسلمانان بجنگی - با اهل بصره و اهل شام - ما در کنار تو نمی جنگیم؛ نه با تو می جنگیم، نه بر تو می جنگیم. حالا امیرالمؤمنین اینها را چه کار کند؟ آیا امیرالمؤمنین اینها را کشت؟ ابداً، حتی بداخلاقی هم نکرد. خودشان گفتند ما را به مرزبانی بفرست. امیرالمؤمنین قبول کرد و گفت لب مرز بروید و مرزداری کنید. عده‌یی را طرف خراسان فرستاد. همین ربیع بن خثیم - خواجه ربیع معروف مشهد - ظاهراً آن طور که نقل می کنند، جزو اینهاست. با مقدس مآبهای این طوری، امیرالمؤمنین که بداخلاقی نمی کرد؛ رهایشان می کرد برونند. اینها مقدس مآب آن طوری نبودند؛ اما جهل مرکب داشتند؛ یعنی طبق یک بینش بسیار تنگ نظرانه و غلط، چیزی را برای خودشان دین اتخاذ کرده بودند و در راه آن دین، می زدند و می کشتند و مبارزه می کردند! (بیانات در دیدار اقشار مختلف مردم، ۱۳۷۰/۱/۲۶، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2442>)

چهار) عبرت گیری از گذشتگان

از دیگر راهکارهای علمی رشد اخلاق کارگزاران حکومت اسلامی نگاه عبرت آموز و اندیشیدن در کار و سرنوشت گذشتگان می باشد که حضرت علی علیه السلام در نهج البلاغه به اشاره و می فرماید:

از آنچه به گردنکشان پیش از شما از عذاب خدا و دشواریها و حوادث و کیفهای او رسید عبرت گیرید، و از خاک تیره‌ای که صورتشان بر آن نهاده شده و زمینی که پهلویشان بر آن افتاده پند پذیرید، و از اموری که زاینده کبر است به خدا پناه جوید، چنانکه از آفات ناگهانی روزگار به او پناه می برید (علی بن ابیطالب، بی تا، چ ۱، ص ۱۹۲).

رهبر انقلاب اسلامی علیه السلام نیز در این باره سفارش به نگاه عبرت آموز نموده و فرموده اند: «من تعجب میکنم چرا اینها از گذشتگان خودشان و از این شانزده سال، عبرت نمیگیرند؟!»

دائم علیه جمهوری اسلامی و ملت و مسؤولین ایران یاوه‌گویی و دروغ‌پراکنی میکنند!"
بیانات در دیدار زائرین و مجاورین حرم مطهر رضوی / سال ۱۳۷۴ / (۰۳ / ۰۱ / ۱۳۷۴)
(<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2744>).

جمع بندی و نتیجه گیری

آنچه که از دقت و تأمل در مستندات روایی و نقلی راهکارهای رشد اخلاق کارگزاران حکومت اسلامی از دیدگاه نهج البلاغه و بیانات مقام معظم رهبری علیه السلام به دست می‌آید بدین شرح است:

باتوجه به ارائه راهکارهای فردی به دست می‌آید که آسیب‌های زمامداران به نظام، یا ناشی از روحیات و اخلاق ناپسند آنان است، یا به سبب عملکرد نادرستشان، که در هر دو صورت می‌توان به تغییر در روحیه و ایجاد توانایی مدیریتی قوی برای آنان، از این قبیل آسیب‌ها جلوگیری کرد و با ارائه و بکار بستن راهکارهای رشد اخلاق کارگزاران می‌توان معیار گزینشی مناسبی برای انتخاب کارگزاران حکومت اسلامی و نحوه صحیح برخورد با همکاران، زیر دستان و مردم آن جامعه داشت تا در اثر شیوه صحیح رفتاری پایه‌های نظام حکومت اسلامی را محکم و رضایت و امنیت مردم جامعه را تامین و در ظل این حکومت داری اسلامی به قرب الهی و سعادت دنیوی و اخروی نائل شد.

از آنجا که حاکمان حکومت مسئول جان، مال و آبروی مردم هستند و نیز با توجه به این که حاکمان قدرت و اختیار و شهرت نیز دارا می‌باشند لذا خطر طغیان و گمراه‌کنندگی نیز آنان را تهدید می‌کند از این رو لازم است کارگزاران حکومت اسلامی متخلق به اخلاق الهی انسان کامل یعنی حضرت امیر المؤمنین علیه السلام بشوند. در این زمینه مقام معظم رهبری علیه السلام نیز با سخنان گهربار خود این معیارها و راهکارهای رشد اخلاق کارگزاران حکومت اسلامی را توصیه فرموده‌اند. و این توصیه‌ها را می‌توان در قالب دو نوع راهکار اخلاقی طبقه بندی کرد. یک نوع راهکارها مربوط به خود فرد کارگزار می‌باشد مانند خودسازی، نظم و... که به عنوان اخلاق فردی بکار می‌بندد و یک دسته از راهکارها مربوط به ارتباط کارگزار با جامعه

و مردم می باشد. با بکار بستن هر دو طبقه از راهکارها رشد اعضای کارگزاران حکومت اسلامی به حد اعلای خود می رسد و رعایت این بایسته های اخلاقی کارگزار حکومت اسلامی و مردم جامعه به هدف الهی از خلقت و تشکیل حکومت اسلامی که نائل شدن به قرب الهی و رسیدن به قله انسانیت است فراهم می گردد و به دنبال آن اعتماد حکومت به مردم و مشارکت مردم در اداره حکومت و مشورت گرفتن از آنان عزت و سربلندی جامعه و ثبات و پایداری حکومت اسلامی را نتیجه خواهد داد. معیارهایی چون تقوا، امانت داری، با حیا بودن و قاطعیت و... از جمله معیارهایی است که امام علی علیه السلام در در انتخاب کارگزاران خود توجه خاصی داشتند و مسئولان جامعه نیز باید در انتخاب افراد و کارکنان به معیارهای گزینش توجه کنند. امام علی علیه السلام به طور معمول، شرح وظایف والیان خود را در نامه های رسمی دستور انتصاب، بیان کرده است یکی از جامع ترین احکام والیان، نامه ۵۳ نهج البلاغه مشهور به عهد نامه مالک اشتر است که حضرت در آن تجربه چهل ساله حکومت اسلامی را در اختیار حاکمان قرار می دهد و مسئولیت ها و وظائف و ظرایف زمامداری را به صورت قواعد حکومتی مطرح می کند. در این قواعد حکومتی تمام مصالح دین، دولت و امت اسلامی مراعات شده است و ما با استفاده از این نامه و کلام گوهر بار نهج البلاغه توصیه های اخلاقی امام را به والیان ارائه کردیم.

دستورالعمل های انسان کاملی چون علی بن ابی طالب علیه السلام و رهبر انقلاب اسلامی علیه السلام راهگشای رشد اخلاقی که کارگزاران حکومت اسلامی است که جامعه را از در افتادن به آسیب های اخلاقی باز می دارد و به سوی پیشرفت و سعادت و پایداری سوق می دهد و بستر اجرای دستورات الهی را در جامعه می گستراند.

منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه فولادوند، محمد مهدی، تهران: دارالقرآن الکریم، ۱۴۱۵ق.
۲. نهج البلاغه، ترجمه سیدعلی نقی فیض الاسلام، بی جا، تهران: موسسه انتشارات، ۱۳۷۸.
۳. ابن ابي الحديد، عبد الحميد بن هبة الله، شرح نهج البلاغة لابن ابي الحديد - قم، ۱۴۰۴ق.
۴. ابن شعبه حرانی، تحف العقول، تصحيح: علی اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین قم، ۱۴۰۴ق.
۵. ابوالعالی، بهزاد و دیگران، «شایسته سالاری بستر ساز حضور در عرصه جهانی»، ماهنامه تدبیر، شماره ۱۵۵، ۱۳۸۴.
۶. اسکافی، محمد بن همام، تکامل و طهارت روح: ترجمه کتاب شریف التمهیص، ترجمه و تحقیق: صالحی نجف آبادی، عبدالله، قم: سازمان تبلیغات اسلامی، پژوهشکده باقر العلوم (ع)، انتشارات نورالسجاده، ۱۳۸۰.
۷. اسلامی، حسن، امام، اخلاق، سیاست، تهران: انتشارات موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ اول، ۱۳۸۵.
۸. امام جمعه زاده، سید جواد، «آسیب شناسی جامعه و حکومت اسلامی در نهج البلاغه»، فصل نامه علوم سیاسی - دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام، دوره ۵، شماره ۱۷، ۱۳۸۱.
۹. امینی، ابراهیم، (۱۳۷۵)، خودسازی یا تزکیه و تهذیب نفس، قم: انتشارات شفق.
۱۰. انصاریان، حسین، عرفان اسلامی (شرح مصباح الشریعة)، محقق: فیض پور، محسن، چ اول، قم، دار العرفان، بی تا.
۱۱. انصاریان، حسین، عرفان اسلامی (شرح مصباح الشریعة)، محقق: فیض پور، محسن و صابریان، محمد جواد، ۱۵ جلد، قم، دار العرفان.
۱۲. انصاریان، حسین، نهج البلاغه (ترجمه انصاریان)، قم، دار العرفان، بی تا.
۱۳. بهروزلک، غلامرضا، «مبانی اخلاق سیاسی در اسلام»، قیسات، سال ۱۴، شماره ۵۱، ۱۳۸۸.
۱۴. پونتارا، جولیانو، «اخلاق - سیاست - انقلاب»، فصل نامه فرهنگ، شماره ۱، ۲، ۱۳۷۰.
۱۵. تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد، تصنیف غرر الحکم و درر الکلم، محقق و مصحح: درایتی، مصطفی، قم، چ اول، ۱۳۶۶ش.
۱۶. حقانی، حسین، نظام اخلاقی اسلام، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۳.

۱۷. حقیقت، سید صادق، «آسیب شناسی و حکومت»، ترجمه حمید غفاری، ج ۶، دانشنامه امام علی ۷، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۶.
۱۸. خامنه‌ای، علی، رهبر جمهوری اسلامی ایران، بیانات، جلد: ۲۲، صفحه: ۱۴، [بی نا]، [بی جا] - [بی جا]
۱۹. خامنه‌ای، علی، رهبر جمهوری اسلامی ایران، بیانات، جلد: ۳۸، صفحه: ۷، [بی نا]، [بی جا] - [بی جا]
۲۰. خامنه‌ای، علی، رهبر جمهوری اسلامی ایران، مکتوبات، جلد: ۱۶، صفحه: ۱، [بی نا]، [بی جا] - [بی جا]
۲۱. خلجی، محمدتقی، اسرار خاموشان (شرح صحیفه سجادیه) ۲ جلد، چ اول، قم، پرتو خورشید، ۱۳۸۳. ه. ش
۲۲. خلجی، محمدتقی، اسرار خاموشان (شرح صحیفه سجادیه)، قم، ۱۳۸۳.
۲۳. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات ألفاظ القرآن، دار القلم، بیروت، چ اول، ۱۴۱۲. ه. ق.
۲۴. سیاهپوش، امیر، سیاست (از منظر حضرت آیت‌الله‌العظمی‌خامنه‌ای مدظله‌العالی)، تهران، انقلاب اسلامی، ۱۳۹۸.
۲۵. شرح محقق بارع جمال الدین محمد خوانساری بر عُرر الحکم و دُرر الکلم، آقاجمال خوانساری، محمد بن حسین، تصحیح و تعلیق: محدث، جلال‌الدین، ۷ جلد، دانشگاه تهران، بی تا.
۲۶. شیخی، محمد حسین، «عوامل موثر بر سلامت نظام اداری و رشد ارزش‌های اخلاقی در آن»، اسلام و پژوهش‌های مدیریتی، سال اول، شماره دوم، ۷، ۱۳۹۰.
۲۷. ظاهری، ابوالقاسم، «آسیب شناسی حکومت از دیدگاه نهج البلاغه»، پژوهش‌های مدیریت راهبردی، شماره ۲۳ و ۲۴، ۱، ۱۳۸۰.
۲۸. طباطبایی، سید محمد رضا، «مولفه‌های سیاست اخلاقی از دیدگاه حضرت امیرالمومنین علی (ع)»، دین و ارتباطات، شماره ۱۸، ۷، ۱۳۸۲.
۲۹. طهماسبی، سیاوش پور و آذر تاجور، «ویژگی‌ها و وظایف کارگزاران در نهج البلاغه»، پژوهشنامه

- علوی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال اول، شماره ۲، ۷، ۱۳۸۹.
۳۰. عبداللهی، محمد حسن، مجله عقیدتی، فرهنگی، اجتماعی شمیم یاس، شماره ۳۱، ۱۳۸۴.
۳۱. علی بن حسین (ع)، امام چهارم، ادعیه - فضائل اخلاقی - رذائل اخلاقی، قم، پرتوخورشید، ۱۳۸۳.
۳۲. غروی، سعیده، ابعاد حاکمیت در میراث امیر مومنان، قم: انتشارات دانشگاه اصول الدین، ۱۳۹۱.
۳۳. قرائتی، محسن، گناه شناسی، تنظیم و نگارش: محمدی اشتهاردی، محمد، چ هشتم، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۶ ش.
۳۴. کانون نشر و ترویج فرهنگ اسلامی حسنات اصفهان، سیری در سپهر اخلاق، چ اول، قم، صحیفه خرد، ۱۳۸۹ ه. ش.
۳۵. لاهیجی، حسن بن عبدالرزاق، رسائل فارسی (حسن لاهیجی)، تصحیح و تحقیق: صدراایی خوبی، علی، تهران، مرکز فرهنگی نشر قبله، ۱۳۷۵ ه. ش.
۳۶. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، حلیة المتقین، قم، ۱۳۶۹.
۳۷. محمدی ری شهری، محمد، «اصلاحات علوی»، فصل نامه کتاب نقد، دوره چهارم، شماره ۱۶، ۷ (۱۳۷۹).
۳۸. مروتی، سهراب و دیگران، «معنا شناسی واژه اخلاق در قرآن کریم»، پژوهش نامه قرآن و حدیث، ۳۰ (بی تا).
۳۹. مصلائی پور، عباس و مرّوت محمدی، «معناشناختی زهد در نهج البلاغه بر اساس روش معناشناختی ایزوتسو»، مطالعات قرآن و حدیث، دوره ۴، شماره ۲، ۱۳۹۰.
۴۰. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار استاد شهید مطهری، ۲۸ جلد، چ هشتم، قم، صدرا، ۱۳۷۷ ه. ش.
۴۱. مظاهری، حسین، اخلاق فرماندهی و فرمانبری، قم، شفق، ۱۳۶۴.
۴۲. مکارم شیرازی، ناصر، اخلاق اسلامی در نهج البلاغه (خطبه متقین)، تقریر: خادمی اصفهانی، اکبر، ۲ جلد، چ اول، قم، نسل جوان، ۱۳۸۵ ه. ش.
۴۳. مکارم شیرازی، ناصر، خلاق در قرآن (مکارم شیرازی)، قم، مدرسه امام علی بن ابی طالب علیه السلام.

۱۳۷۷.

۴۴. موسوی لاری، مجتبی، رسالت اخلاق در تکامل انسان، قم، حوزه علمیه قم، دفتر تبلیغات اسلامی، مرکز انتشارات، ۱۳۷۶.

۴۵. نفیسی، علی اکبر؛ فرهنگ نفیسی (ناظم الاطباع)، ج ۲، کتابفروشی خیام، تهران، ۱۳۵۵.

۴۶. هلودی، موسی، روشنای آینده (آینده پژوهی انقلاب اسلامی در بیانات حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای مدظله العالی رهبر انقلاب اسلامی ایران)، تهران، اسلامی، ۱۳۹۵.

۴۷. همامی، عباس و اکرم دیانی دردشتی، «آسیب شناسی مدیریت حاکمان و زمامداران با تاکید بر سیره حکومت امام علی علیه السلام»، پژوهش دینی، ۱۳۸۵.

۴۸. سایت مقام معظم رهبری، [/https://khamenei.ir](https://khamenei.ir)